

Temel Kavramlar: Önyargı, Kalıpyargı ve Ayrımcılık

MELEK GÖREGENLİ

Özet

Giriş

Ayrımcılığın Zihinsel Arka Planı

Önyargılar

Kalıpyargılar

Özcülük ve önyargılı kişilik

Kaynakça

Özet

Ayrımcılık, hukukla, adaletle, eşitlikle ve sosyal bilimlerle, ama en çok da günlük yaşamlarımızla ilgili bir kavramdır. Bir adalet sorunu olarak ayrımcılıkla mücadele, toplumun örgütlenmesi, hukuk sisteminin işleyişi vb. unsurları kapsayan çok boyutlu bir süreçtir. Ayrımcılık, ister bir hukuk sorunu ister adalet sorunu olarak tanımlansın, son çözümlemede, insanlar arasındaki ilişkilerde ortaya çıkan ve her birimizle ilgili zihinsel kaynakları ve nedenleri olan insani bir sorundur. Bu yazıda, ayrımcılık konusu sosyal psikolojik bir yaklaşımla ele alınarak, ayrımcılığın önyargı, kalıpyargı, özcülük, otoriter kişilik vb. kavramlarla ilişkisi tartışılacaktır.

Giriş

Ayrımcılık kavramı, esas ve yaygın olarak, insanlar arasındaki eşitlik fikri ve ilkesinden kaynaklanır. Gerek hukuksal gerek insani olarak üzerinde bir söz birliği bulunduğu varsayılan bu ilke, her insanın doğuştan eşit olduğudur. İnsanlar, dünyanın neresinde, hangi ten rengiyle, hangi cinsiyet ya da cinsel yönelimle, hangi etnik kökene, dine, mezhebe ait olarak doğarlarsa doğsunlar, insan olmak bakımından eşittirler. İnsanlık tarihinin belirli bir döneminde dinsel ve vicdani temelleri olan bu ilke, hukuk terimleriyle tanımlanmış ve ‘ayrımcılık yasağı’nın, bu ilkenin ihlalini önlemek üzere hukuk alanına girmesi sağlanmıştır. Modern toplumun ortaya koyduğu modern hukuk, eşitlik ilkesi temelinde temel insan hakları kavramına dayanarak, tüm bireyleri eşit niteliklere sahip varlıklar olarak tanımlamıştır, bir teorik hukuksal sisteme yerleştirmiştir. Tek tek bireylerin ve grupların arasında yapısal hiçbir bağ bulunmazken hukuk tarafından tesis edilen bir bağın söz konusu olduğu bu sistemin temel kavramı eşitliktir.

Eşitlik ilkesi, dışlanma ve ayrımcılık ilişkisini teorik olarak çözebilirmiş gibi görünmesine rağmen, insanlık tarihine genel olarak bakıldığında bu varsayımın gerçekleşmediği açıktır. Bu hukuksal ilke beyazların, siyahları; erkeklerin, kadınları; Batılıların, Doğuluları vb. kendileriyle eşit algılamalarını ve ayrımcılık yasağına uymalarını sağlamıştır. Modern hukuk sistemi, birbirini hiç tanımayan, soyut bir ‘toplum’ kavramı içinde bir arada duran, farklı bireysel ve tarihsel özellikleri olan insanları, kendilerinin dışında bir kurallar sistemiyle birbirine bağlayan bir yapıdır. Bir başka deyişle modern hukuk, aralarında somut olarak hiçbir bağ olmayan insanlar arasında, soyut bir genel bağlantı varsayımına dayanır. Hukuksal ilkelerin farklı insan grupları tarafından içselleştirilme düzeyinin farklılaşması, her toplum ve kültürde hâkim olan hukuk dışı norm ve geleneklerin hukuk sistemiyle uyumu vb. pek çok faktör, hukuksal ilkelerin hem her toplumda farklı anlamlara gelmesine, hem de uygulamada farklılıklar olmasına yol açmaktadır. Örneğin, kadına yönelik fiziksel şiddet ve cinsel şiddet, aynı cinsiyetten iki insan arasındaki şiddete benzer biçimde uzun zamandır yasal sistemimiz açısından bir suç olarak tanımlanır. Ancak, gerek hukuk sisteminde yer verilen bazı yollar (hafifletici nedenler, haksız tahrik indirimi vb.) gerekse yasaların uygulayıcısı olan savcı ve hâkimlerin kanaati, yasaların esnek yorumlanmasında ya da cezaların alt ve üst sınırlarının belirlenmesinde etkili ve caydırıcı bir rol üstlenmekte yetersiz kalmaktadır. Bu konudaki çeşitli kararların gerekçelerine ve içtihatlarına bakıldığında, kadınların, eşlerinin isteklerini yerine getirmemeleri-

nin erkeğin şiddetini haklı gösterdiği, töre vb. nedenlerle erkeğin kadına yönelik şiddetinin haklılaştırıldığı, meşrulaştırıldığı görülebilir. Ayrıca yasa ve yönetmeliklerin herkese eşit uygulanmadığı da günlük yaşantımızda çok sık gözlemediğimiz olgulardandır. Örneğin eğitimciler, sınıflarındaki öğrenci davranışlarının disiplin yönetmeliğine aykırı olup olmadığını aynı ölçütlerden hareketle mi belirlemektedirler? Sınıfta küçük bir hırsızlık olayı gerçekleştiğinde ilk akla gelen, ilk şüphelenilen öğrenciler, sınıfta göreceli olarak daha yoksul ya da statüsü daha düşük ailelerden gelen çocuklar olabilmektedir. Bu algımız, 'farklı' gruplara ait olan öğrencilerle ilişkimize ne ölçüde yansımakta, onlarla ilgili başarı beklentimizi nasıl etkilemektedir? Eğitim pratikleri içinden verdiğimiz bu örnek, ayrımcılığın çoğu zaman gündelik hayatın bir parçasıymışçasına yaşandığını göstermektedir. *Kendini gerçekleştiren kehanet* konusunda yapılan araştırmalar, öğrenci davranış ve başarısıyla ilgili öğretmen beklentilerinin, hem öğretmen-öğrenci ilişkisine hem de öğrenci davranışına doğrudan yansıdığını ortaya koymaktadır.

Özetle, modern hukuk, 'diğeri'nin *moral bakımından değersizleştirilmesini* engelleyememiştir. Haklara sadece soyut olarak sahip olmanın insanların eşitlenmesi için yeterli olmadığı, bireylerin aynı zamanda bu hakları kullanabilecek güce sahip olması gerektiği, ikinci kuşak insan hakları tarafından tanımlanmıştır. Hem 'ben' ve 'diğeri' arasındaki hiyerarşik, tahakküm ilişkisi hem de ayrımcılık, insan gruplarının güç bakımından eşit olmamasından kaynaklanmaktadır. İkinci kuşak insan haklarının insanların güçlerini denkleştirmeye dayalı anlayışı, aynı insanlık tanımından hareketle, herkesin aynı tür niteliklere sahip olduğu tezine dayanmaktadır. Ancak bugün biliyoruz ki, dünyada insan diye soyut bir varlık yok; 'insanlar' var: Siyah, Beyaz, kadın, erkek; cinsel yönelimleri, ırkları, dinleri, fiziksel görünüşleri, sağlık düzeyleri vb. her türden özellikleri bakımından farklı insanlar. Ayrımcılık da bu eşitlik-siz tanımlama sisteminin sonucu olarak, insanlararası ilişkide dışlayıcı bir yapı oluşmasına hizmet etmektedir. Tarihsel arka planı çok daha erken dönemlere gitse de, modern toplumda bu tanımlama son derece hiyerarşik kalıplar kuracak şekilde yeniden yapılanmıştır. Hiyerarşikmiş gibi görünmeyen bu hiyerarşik kalıplar içinde 'ben', kendini 'diğeri'nden ayırır, sadece kendini tanımlar; 'diğeri'niyse 'ben olmayan' olarak kurgulayarak tanımsız bırakır. 'Ben'in kurgulanışında doğrudan bir olumlama söz konusuysen, 'ben olmayan'ı tanımsız bırakmada olumsuzlama vardır.

Ayrımcılık, dünyanın kimi coğrafyalarında sıradanlaşmış, dolayısıyla normalleşmiş, kimsenin doğrudan sorumluluğunu paylaşmaya yanaşmadığı,

belki 'kötü' olarak değerlendirilen, ama her birimizin uzağında olup biten, 'başkalarının', 'başkaları' hakkındaki düşünceleri ya da davranışlarından mı ibaretir? Ülkemizde ayrımcılıktan söz edildiğinde akla gelen olgular, kişiler, gruplar, iddialar ve hatta isyanlar üzerine düşündüğümüzde, nüfusun büyük bölümünün ayrımcılıkla doğrudan, tümünün ise dolaylı ilişkisi olduğunu görebiliriz. Kime sorsanız, bu ülkede kimlerin ayrımcılıktan yakındığını söyleyebilir; ayrımcılığın mağdurlarıyla ilgili çok az konuda olduğu kadar büyük bir söz birliği vardır. Bu istatistiksel gerçeklik, sadece bizim içinde yaşadığımız coğrafya için geçerli değildir. Dünya nüfusunun ortalama yarısını oluşturan kadınlar; dünyanın farklı coğrafyalarında, içinde yaşadıkları toplumların önemli bölümünü oluşturan, çoğunluktan farklı etnik kökene, dini inanca, mezhebe mensup olan insanlar; farklı ten renklerine, heteroseksüellikten farklı cinsel yönelimlere sahip kimseler; yüzyılın, hatta giderek on yılların belirlediği makbul fiziksel özelliklere sahip olmayan insanlar; fiziksel özellikleri nedeniyle engellenenler, muhalifler ayrımcılığa uğramaktadır. Ayrımcılık, çoğunlukla, bu grupları oluşturan insanların, temel insan haklarının ihlal edildiğini fark edemeyecekleri kadar normalleşmiş durumdadır; hatta bazen bir kader gibi algılanabilmektedir.

Bu denli evrensel, yaygın ve sıradanlaşmış sosyal bir olgu olarak ayrımcılık, kuşkusuz, insanlığın kaderi değildir. Ayrımcılığın, kavramsal kökeninde tanımlama olan, önyargılardan beslenen bir dışlama, tahakküm ve yerleştirme mekanizması olarak anlaşılması gerekir. O halde farkına varılması gereken ve insan hakları açısından da, ayrımcılığın önlenmesi açısından da önemli olan, insan ilişkilerinin hangi dışlama-dışlanma biçimleriyle kurulduğu ve ayrımcılığın ne tür sistematik tanımlamalarla oluşturulduğudur. Ayrımcılık bir hak sorunu mudur, hak mücadelesi midir, yoksa politikanın merkezi kaygısı olan bir adalet sorunu mudur? Adalet sorunu olarak tanımlandığında ayrımcılığın aşılması politik bir sorunken, hak sorunu olarak tanımlandığında politik temelleri olsa bile bir hukuk mücadelesi haline gelmektedir: Bu mücadele normatif, yani kural koyucu yapıların değiştirilmesini içerir. Bir adalet sorunu olarak ayrımcılıkla mücadele, toplumun örgütlenmesi, hukuk sisteminin işleyişi vb. unsurları kapsayan çok boyutlu bir süreçtir. Ayrımcılık ister bir hukuk sorunu ister adalet sorunu olarak tanımlansın, son çözümlemede, insanlar arasındaki ilişkilerde ortaya çıkan, zihinsel kaynakları ve nedenleri olan *insani* bir sorundur. Ayrımcılığın insanlararası ilişkilerde inşa edilen düşünsel kaynakları ve davranışsal sonuçları olduğu göz önüne alındığında, tek tek hepimiz açısından bir zihinsel dönüşüm mümkündür. Bu zihinsel dönüşümün gerçekleşebilmesi için ayrımcılığın hangi zihinsel yapılar yoluyla oluştuğu üzerinde durmak gerekiyor.

Ayrımcılığın Zihinsel Arka Planı

Ayrımcılık, bir gruba veya grubun üyelerine karşı *önyargılardan* beslenen olumsuz tutum ve davranışların tümüyle ilgili bir süreçtir. Önyargılar ve dolayısıyla ayrımcılık, bir gruba ya da grup üyelerine yönelik olumsuz düşüncelerin yanı sıra hoşlanmama, hor görme, kaçınma ve nefret etmeye kadar uzanan olumsuz duyguları içeren tutumlara da yol açarlar. Önyargılar, diğer insanları, bireysel varoluşlarından değil, grup aidiyetlerinden hareketle değerlendiren bir tutumu ve olumsuz, dogmatik kanaatleri ifade eder. Önyargılar sonucunda oluşan ayrımcı davranışlar tek tek bireylere yöneltilmiş olsa da, ayrımcılığı, insanlararası ilişkilerdeki hoşlanmama, uzak durma gibi ‘ters’ ve ‘kötü’ davranışlardan ayıran şudur: Ayrımcılığın yöneldiği kişiler, kişisel özellikleri değil, ait oldukları grubun özellikleri nedeniyle bu davranışın hedefi olmaktadır. Örneğin, üst katımızda oturan komşumuzdan, çocuklarımızın, gece geç saatlerde gürültü yapmalarından rahatsız olmamız nedeniyle hoşlanamayabiliriz, hatta onunla tartışabiliriz. Bu hoşlanmama ve belki de uzak durma hali ‘gürültü sorunu’ kapsamında tutulduğu zaman, kişilerarası ilişkilerdeki sıradan bir çatışma olarak düşünülebilecekken, komşunuzun Kürt olması ve Kürtlerin genelde çok çocuklu olması biçiminde algılanıp yorumlandığında, sıradan bir uzlaşmazlık durumu, önyargılardan beslenen ayrımcı davranışlara yol açabilir. Sıradan bir kişilerarası ilişki sorunu, ‘gürültü sorunu’ olmaktan çıkıp, komşumuzun etnik grup aidiyetine atfettiğimiz önyargılarımızın yönlendirdiği bir ayrımcılık örneğine dönüşmüştür. Bu düşünce ve kanaatler, olgunlaşmamış, kanıtı olmayan peşin kararlara dayanır. Belli bir gruba atfedilen ve ayrımcılığın konusu olan özellikler bazı zaman ve durumlarda gerçeği de yansıtabilir. Örneğin, kadınların teknik konularda erkeklerden daha az becerikli, hatta yetenekli oldukları nesnel bir gerçeklik olabilir. Peki bu yeteneklerini geliştirmeleri için kadınlara sağlanan imkânlar erkeklere sağlananla eşit midir? Bu yetenek normatif olarak erkeklerden mi kadınlardan mı beklenir? Bu soruların işaret ettiği pek çok faktörü dikkate alarak söz konusu nesnel gerçekliği değerlendirmemiz gerektiği genellikle gözümüzden kaçır. Kadınlara atfedilen ve cinsiyetlerarası eşitsizliğin kolayca meşrulaştırılmasına yol açan pek çok nitelik (yumuşak, pasif, güçsüz gibi), kadın ve erkek olmanın doğasından değil, toplumsal cinsiyetçi rol beklentilerinden kaynaklanmaktadır. Kaldı ki, bir gruba atfedilen özelliklerin algısal ya da toplumsal olarak inşa edilmiş olmaması ve bütünüyle gerçeği yansıtmaması da ayrımcılığı meşrulaştıramaz. Örneğin yaşlılar yavaş hareket ederler; algılama yetileri ve hızları yavaşlamıştır. Bu özellikleri, onları yaşlı olmayanlardan gerçek anlam-

da farklı kılmaktadır. Toplu taşıma aracı kullanan bir kamu görevlisinin, ‘yaşlılar işimi yavaşlatıyor’ düşüncesiyle ‘yaşlılar’dan hoşlanmaması ve ‘yaşlı’ yolculara diğer yolculara davrandığından daha tahammülsüz davranması ayrımcılıktır.

Önyargılar

Günlük yaşamda önyargı kavramını sıradan, iyi ya da kötü bir yargı içermeyen, kanıtı ya da hiç değilse herhangi bir bilgi ya da deneyime dayanmayan her türlü ‘ön fikir’ anlamında kullanırız. Oysa ayrımcılık literatüründe ‘olumlu’ önyargıdan söz edilmez. Önyargılar, önyargıyla yaklaştığımız kişi ya da gruplarla aramıza, en hafifinden fiziksel ya da sosyal mesafe koymamıza yol açan ve ayrımcılıkla yakından ilişkili tutumlardır. Önyargıların davranışa dönüştüğü durumlarda ise ayrımcılık söz konusu olur. Ayrımcılık, esasta sosyal farklılaşmayı inşa etmeye yönelik bir eğilimdir ve şu şekilde özetlenebilir: Dış gruba önyargıyla yaklaşılması nedeniyle iç grup-dış grup ilişkisi zorlaşır ya da imkânsızlaşır, bunun sonucunda dış grup sosyal ya da fiziksel olarak uzakta tutulur ve bu durum kalıcı bir şekilde devam ettirilir. Toplumsal grup ve katmanların, çeşitli özellikleri açısından bir *hiyerarşi* içinde örgütlenmesine bağlı olarak önyargı ve ayrımcılık ortaya çıkar; bu hiyerarşi algısının en azından zihinsel düzeyde gerçekleşmesi söz konusudur. Eşit ve adil bir toplumsal örgütlenmenin bulunduğu durumlarda önyargıdan söz etmek belki yine mümkün olabilir; fakat ayrımcılık ve buna bağlı olarak ortaya çıkan çeşitli şiddet davranışları azalabilir, hatta hiç gerçekleşmeyebilir. Bir toplumda hiyerarşik örgütlenme, adaletsizlik, gücün inşası, güçle ilgili söylemsel yapı ne kadar baskınsa, dezavantajlı gruplara yönelik önyargı ve ayrımcılık o ölçüde ortaya çıkacaktır. Yukarıda sözünü ettiğimiz, insanlar arasındaki kaçınılmaz ‘farklar’ önyargı ve ayrımcılığın nedeni değildir. Ayrımcılığı doğuran, farklı özellikleri olan grupların toplumsal hiyerarşi içinde ‘aşağıda’ ve ‘dezavantajlı’ olarak konumlandırılmalarıdır. Ayrımcılığı yaygınlaştırırsa, farklılıkların algılanma biçimleri, bazı özelliklerin diğerlerinden üstün olduğuna dair inançlar, her düzeyde iktidarın ‘fark’a ve ‘farklı olan’a yaklaşımı, ‘azınlık’ gibi çoğunluğa ait olmayana ilişkin dışlayıcı, ayrımcı ideolojik söylemsel yapıdır.

Pek çok bilimsel araştırmanın da ortaya koyduğu gibi, önyargı ve ayrımcılık sadece belli bir konudaki tutumumuzla sınırlı değildir; belli bir grupta da sınırlı değildir. Bu zihinsel yapı, dünyaya ilişkin bütünlüklü bir düşünme alışkanlığını yansıtır. Hiyerarşik bir biçimde örgütlenen toplumlarda, iktidarlar gerek sistemi, gerekse insanlararası ilişkileri güç sahibi olma temelin-

de tanımlar ve hayata geçirirler. Bu bir kez gerçekleştiğinde, kimin yukarıda kimin aşağıda olduğu konusunda bir tür söz birliği oluşur ve günlük hayatta bu hiyerarşik yapı bireylerin zihninde normalleşir. Dolayısıyla, zihin dünyamız *otoriter, tek biçimli* ve bu hiyerarşinin doğal olduğu fikrinden hareketle oluşur; böylelikle ‘aşağıdaki’, ‘dezavantajlı’ ve iktidar sahibi olmayan gruplara karşı önyargı geliştirilmesi ve ayrımcılık yapılması yaygınlaşır ve adeta sıradanlaşır.

Kalpyargılar

Önyargı, sıklıkla *kalpyargıyla* (stereotipler) karıştırılır. Önyargı ve kalpyargı birbirinden farklı, ama birbirini tamamlayan iki kavramdır. Her ikisi de sosyal gerçekliği kabaca şematize etmeye yarayan sürecin birer ögesidir. Kalpyargı da önyargı da, insanın gerçekliğe ilişkin sosyal ve zihinsel temsillerini biçimlendirme işlevi görür. Kalpyargılar, belirli bir objeye ya da gruba ilişkin bilgi boşluklarını dolduran, böylece onlar hakkında karar vermeyi kolaylaştıran, önceden oluşturulmuş birtakım izlenimler, atıflar bütünü olarak zihnimizde oluşturduğumuz imgelerdir. Bu imgeler tıpkı dış dünyadaki objelerin gerçek özellikleri gibi rol oynarlar. Özellikle yeni olgu, obje ya da grup ile karşılaştığımızda, onlarla ilgili bilgimiz bu tür imgeler ışığında biçimlenir. Böylece kalpyargılarımız yoluyla, yeni olguyu/grubu gerçekte olduğu gibi ya da gerçek özellikleriyle değil, düşünce eğilimlerimize göre algılarız. Örneğin, her ‘sarışın’ yabancı turistin Alman olduğunu, bütün Japonların ‘çalışkan’ olduğunu, Arapların ‘temiz’ olmadığını düşünmemize neden olan, bu gruplarla ilgili kalpyargılardır. Örneklerden de anlaşıldığı gibi, kalpyargılar her zaman olumsuz olmayabilir. Olumsuz kalpyargılar önyargıların oluşumunda etkilidirler.

İnsanlar, dünyayı anlayabilmek, dünya üzerine düşünebilmek için öngörülerde bulunma ihtiyacı duyarlar. Bu nedenle, her yeni uyarı ayrı ayrı değil de bir sınıflama çerçevesinde değerlendirirler. İşte bu gruplama işlemi sınıflandırma olarak adlandırılır. Sosyal dünyayı algılamamızı ve yorumlamamızı etkileyen *sosyal sınıflandırma*, kalpyargıların ve önyargıların oluşumunda temel bir bilişsel süreç olarak ortaya çıkar. İnsanlar, diğer insanlarla ilgili bilgiyi ayırt etmek veya gruplamak için ırk, cinsiyet, dini inanç, etnik köken gibi fiziksel ve sosyal ayırt ediciler kullanırlar. Bütün bu aşamalardan sonra, çoğu zaman önyargıların oluşumu kaçınılmazdır. Sınıflandırma süreci, kişinin kendi grubu ve diğer gruplar hakkında edindiği bilgileri düzenler. Kalpyargı oluşturma süreci ise, sosyal düzeyde, çeşitli sosyal eylemleri açıklayan ve meşrulaştıran grup ideolojilerinin yaratılması ve devam ettirilmesine

katkıda bulunur. Kalıpyargıların, bir grubu diğer gruplardan (olumlu ya da olumsuz bir biçimde) ayırma, değerlendirme ve farklılaştırma gibi işlevleri vardır. Bu işlevler, dünyayı bir anlamda basitleştirerek sosyal çevreyi tanıtır hale getirir; ama bunu yaparken önyargıların oluşumuna da zemin hazırlamış olur. Dış grubu, kalıpyargılar yoluyla değerlendirmenin neden önyargı oluşumuna önyak olduğunu kısaca şu şekilde özetleyebiliriz: Kalıpyargı oluşturma süreci iç grup sempatanlığını ve dış grup ayrımcılığını belirgin biçimde artırır. İç ve dış grup ayrımlaştırmasının süreçlerini inceleyen *Sosyal Kimlik Kuramı*'na göre, iç grup taraftarlığı sadece dış grup üyelerini tektipleştirmez; ayrıca iç grup üyelerinin birbirlerinin özelliklerini, hatta inançlarını benzer algılamalarına yol açar. Kalıpyargı oluşturma sürecinde, dış grup üyelerinin inançları da tektipleştirilir; böylelikle dış grubun görüşlerinin iç grubun görüşlerine benzemediği inancı güçlenir. Bilişsel düzeyde herhangi bir biçimde yaratılan 'biz ve onlar' farklılaşması, iç grubun lehine davranmak için yeterli bir koşul gibi görülür. Bunun sonucunda iç ve dış grup arasındaki sınırlar güçlenir ve ayrımcılığı oluşturan mesafe, kendini gerçekleştiren bir kehanet gibi kendiliğinden oluşur.

Özcülük ve Önyargılı Kişilik

Önyargı ve ayrımcılığın anlaşılmasında başvurulan kuramlar arasında sosyal, kültürel ve politik ortamın belirleyiciliğini öne çıkaran yaklaşımlar bulunmaktadır. Bunun yanı sıra ayrımcılığa eşlik eden kişilik yapısının ve bireysel yaşantının önemini vurgulayan kuramlar da vardır. Kuşkusuz bu kişilik yapılarının oluşmasına ve yaygınlaşmasına neden olan da buna uygun sosyal ve politik iklimlerdir. Ayrımcılığın anlaşılmasında, günümüzde yeniden yaygın olarak kullanılmaya başlanan yaklaşımlardan biri, sosyal psikolog Gordon Allport tarafından İkinci Dünya Savaşı sonrasında, 1950'lerin başında ortaya atılmıştır. Allport, önyargılı kişiliğin canlı bir portresini çizer: Önyargılı kişiler, insan gruplarını katı bir tutum içinde algılamaya eğilimlidir; grupları oluşturan bireylerin özelliklerini çift kutuplu (dikotomik) ve hoşgörüsüz olarak, değişime karşı duran bir tavırla değerlendirirler. Önyargılı zihnin bu bileşenleri genel bir bilişsel stil oluşturur ve *özcü inançlardan* beslenirler. Dünyada, her şey siyah ya da beyaz, iyi ya da kötüdür. 'Latinler tutkulu', 'eşcinseller neşeli', 'kadınlar duygusal', 'erkekler katı', 'İtalyanlar yakışıklı', 'Çingenele eğlencelidir'. Bazıları çok masum ve hatta olumlu gibi görünen bu kalıpyargılara bakıldığında, söz konusu grupların 'öz'üne dair bir ya da birkaç özelliğin, bu gruplara ait olan ya da olduğu varsayılan bireyleri, grup aidiyet-

leri üzerinden algılamamıza ve kolayca sınıflandırmamıza sebep olduğunu görürüz; bu süreçte bireylerin kişisel özellikleri tamamen göz ardı edilir.

Özcülük, insanların, kendilerinden farklı birey ve grupları ‘bir türün üyesi’ gibi algıladığı örtük yaklaşımları ifade eder ve sosyal dünyanın sabit, değişmez bir şekilde anlaşılıp algılanmasına yol açar. Özcülüğü tartışan yazarlar, insanların, sosyal kategorileri doğal türlermiş gibi ele alma eğiliminde olduklarını savunurlar. Bu sosyal kategoriler (gruplar, ırklar, cinsiyetler, cinsel yönelimler vb.) altında belli bir özün (*essence*) yattığını düşünmek, bir kategorinin üyeleri hakkında çıkarsama yapabilmek için sonuca hızlıca götüren zengin bir çerçeve sağlamaktadır. Birçok sosyal bilimci, özcü yaklaşımların ırkçılığa kaynak oluşturduğu konusunda hemfikirdir.

Grupları özcüleştirme, insanların düşündüğü ya da anladığı bir şey değil, insanların yaptığı bir şey olarak görülebilir. Özcü inançlar, sadece önyargıların oluşmasına ve insanların grup aidiyetlerinden hareketle kategorize edilmelerine yol açmakla kalmaz; aynı zamanda farklı ideolojik koşullarda belirli sosyal işlevleri olan söylemsel hareketlerin, edimlerin ortaya çıkmasına da hizmet ederler. Son yıllarda yapılan çalışmalarda özcülük, ayrımcılığı ve özellikle ırkçılığı besleyen bir kişilik eğilimi olmanın yanı sıra olası özgürleştirici yanlarıyla da ele alınmaktadır. Bir etnik, kültürel, cinsel vb. grubun ‘öz’ünün vurgulanması, yani bir grubu belirleyen kolektif özelliğe işaret edilmesi her zaman ayrımcılığa hizmet eden, zulmedici, ezici bir yaklaşım olarak tanımlanamaz; anti-özcülük de her zaman özgürlükçülüğe götürmez. Örneğin, ırkçılık karşıtı olan bir kişi, insanların ırksal kimliklerine saygı duyulması gerektiğini düşünen kişidir. Söz konusu kişi, baskın gruplara karşı, ırkçılığa karşı mücadele ederken ve bu mücadelenin politik söylemini oluştururken, ‘Beyazlar’, ‘Siyahlar’ gibi terimleri ‘eşitliğe’ hizmet edecek şekilde seferber edecektir. Örneğin, “Bu ülkede Siyahlar, Beyazlarla eşit fırsatlara sahip değildir” cümlesi, özcü ifadeler taşımaktadır; ama buradaki özcülük, ırkçılığa karşı mücadeleye hizmet etmektedir. Etnik halkı kültürle eşit tutan ve fark edilip, saygı duyulması gereken otantik kültürel farkları vurgulayan *çok kültürlü yaklaşımlarda* da özcülüğün benzer bir tipine rastlanabilir. Bu yaklaşım, ırkçı zulmü, etnik dışlamayı tanımlayabilmekte ve kültürel hakları savunmada yararlı olabilmektedir. Bu gruplar, kendi etnik kimlik ve kültürlerini meşrulaştırmak amacıyla özcü tartışmalar yürütmekte ve bu grupların iddialarını görmezlikten gelmek gitgide zorlaşmaktadır. Sonuç olarak özcülük, özcü temsiller çeşitli yollarla ve çeşitli ideolojik etkilerle kullanılabilir. Bu yönüyle özcülük ayrımcılığa yol açabileceği gibi, hakları ay-

rımcılık yoluyla elinden alınmış grupların kolektif haklarını savunmalarına da hizmet edebilmektedir.

Allport, önyargının sadece belirli bir konudaki tutumla sınırlı olmadığını söyler; aynı şekilde sadece belirli bir gruba yönelmesi de olası değildir. Ona göre önyargı, muhtemelen dünyaya ilişkin bütünlüklü bir düşünme alışkanlığını yansıtır. Bununla tutarlı olarak sosyal psikologlar ve kişilik psikologları önyargıyla birlikte gelişen, bilişsel nitelikli kişilik özelliklerini araştırmışlardır. Otoriterlik, katılık, belirsizliğe tolerans gösterememe, bilişsel olarak kapanma ihtiyacı gibi özellikler genellikle önyargıyla birlikte ortaya çıkmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda ise Frankfurt Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nün üyeleri Horkheimer, Marcuse, Adorno ve Fromm, Nazizmi bir kişilik özelliği olarak kavramsallaştırmışlardır. Theodor Adorno ve meslektaşları, yürüttükleri çalışmalarda bireyin, diktatörlerin ilkelerine olan itaatini bir kişilik özelliği olarak betimlemişlerdir. *Otoriter Kişilik Kuramı*'nı yapılandırırken öncelikle Yahudi karşıtı kişileri incelemişlerdir. Araştırmacılar, kalıplaşmış düşünce tarzının etnik merkezci (*etnosantrizm*) yaklaşımları da içerdiğini ve saldırganlığa temel oluşturduğunu vurgulamışlardır. Önyargının sadece belirli bir grupla kurulan ilişkiden değil, genel bir zihinsel yapıdan kaynaklandığını ileri sürmüşler ve bunu 'etnosantrizm' olarak adlandırmışlardır. Etnosantrizm, 'kendi grubunu merkezde görüp, diğer bütün şeylerin ona bakılarak ölçülüp biçildiğini düşünen' bir bakış açısı olarak tanımlanabilir. Etnosantrik yaklaşım, kendini beğenmişlik ve gururla beslenip, kendini, kendi dışındaki her şeyden olumlu anlamda farklı ve üstün görmektir.

Adorno'nun faşist propagandanın klasikleri olarak saydığı ve günümüzde tipik bir milliyetçilik söylemini tanımlayan dil, önyargı ve ayrımcılığın en önemli araçlarındandır: Yalnız kurt, yorulmazlık fikri, zulmedilen masumiyet, küçük dev adam, her zaman pusuda bekleyen içerideki ve dışarıdaki düşmanlar, sürekli olarak ima edilen, işaret edilen sinsi fikir ve tehlikeler, içimizdeki yabancılar, "Ya sev ya terket"...

Sonuç olarak, Adorno ve arkadaşlarının geliştirdiği 'Otoriter Kişilik Kuramı', bireyin bilinçaltı süreçlerini, onun çevreye zarar verme motivasyonunun bir kaynağı olarak görmektedir. Bu süreç, dış grupların 'günah keçisi' olarak algılanmasıyla sonuçlanır. Adorno'nun kuramına göre, bireyin kişilik oluşumunda, kişinin içinde yaşadığı sosyal bağlamın birey üzerindeki etkisi göz ardı edilmese de, asıl belirleyici kişisel yaşantılardır. Otoriter Kişilik Kuramı'na göre, bireyin kişilik oluşumunda, ailenin ekonomik durumu, sosyal, etnik, dini aidiyeti, ailede kabul edilen ideolojinin baskınlığı gibi sosyal faktör-

lerin de etkisi bulunmakta, sosyal koşulların ve geleneklerin değişmesi bireyin kişiliğini de kuşkusuz etkilemektedir. Fakat bu değişikliklerden etkilenme, var olan kişiliğin değişmesi anlamına gelmemektedir. Uzun dönem, bu yapıya sağ, faşist ideolojilerin eşlik ettiği düşünülmüş, fakat daha sonraları yapılan pek çok çalışma, otoriter kişiliğin ya da önyargı ve ayrımcılığa eşlik eden normatif, tek biçimli zihniyet yapısının ideolojilerin sözüyle değil, dünyayı kavrayış biçimiyle ve hayata geçiriliş pratikleriyle oluştuğunu göstermiştir. Solcular da en az sağcılar kadar otoriter zihniyet ve kişiliğe sahip olabilirler; önyargı ve ayrımcılığı besleyen koşulları ortaya çıkarabilir ya da besleyebilirler.

Sonuç Yerine

Önyargıları ve ayrımcı davranışları, sadece kişilik özelliklerinden hareketle anlamaya çalışmak, ayrımcılıktan kaynaklanan şiddeti açıklamakta yetersizdir. Bazı toplumlarda ve tarihin belirli dönemlerinde toplumun neredeyse tümüne yayılan bir ayrımcılıktan söz etmek mümkündür. Eğer önyargı ve ayrımcılık bireysel farklılıklarla açıklanabilseydi, o zaman toplumun tümünde ya da büyük bir bölümünde eş zamanlı olarak görülüyor olmazdı. Sonsöz olarak ayrımcılığı bütünlüklü bir sosyal olgu olarak görmek gerektiği söylenebilir: Ayrımcılığın kişisel, sosyal, hukuksal yönlerini birbirini tamamlayan yapılar olarak değerlendirmek önemlidir. Ayrıca, bir ideoloji olarak ayrımcılığın bu yazıda değindiğimiz bütün yönlerinin, ancak belli bir hiyerarşik sosyal sistem içinde anlamlı bir bütün oluşturduğunun ve ayrımcı davranışlara dönüştüğünün farkına varmak gerekir.

KAYNAKÇA

- Adorno, T. W., (2011) *Otoritaryen Kişilik Üstüne*, Say Yayınları, İstanbul.
- Allport, G. W., (1954) *The Nature of Prejudice*, Addison-Wesley, Cambridge, MA.
- Arendt, H., (1951) *Totalitarizmin Kaynakları/Antisemitizm* (çev. B. S. Şener), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Fromm, E., (1965) *Özgürlükten Kaçış* (çev. Ş. Yeğin), Payel Yayınevi, İstanbul.
- Göregenli, M., (1965) *Ayrımcılığın Şiddeti: Nefret Suçları. Uluslararası Homofobi Karşıtı Buluşma, Anti-Homofobi Kitabı*, Kaos GL Yayınları, Ankara, s. 49-55.
- Harlak, H., (2000) *Önyargılar*, Sistem Yayınları, İstanbul.
- Jost, J. T., Glaser, J., Kruglanski, A. W., Sulloway, F., (2003) "Political conservatism as a motivated social cognition", *Psychological Bulletin*, no. 129, s. 339-375.
- Jost, J. T., Hunyady, O., (2002) "The psychology of system justification and the palliative function of ideology", *European Review of Social Psychology*, no. 13, s. 111-153.
- Staub, E., (2000) *The Roots of Evil, The Origins of Genocide and Other Group Violence*, Cambridge University Press, Cambridge UK.

MELEK GÖREGENLİ

Yüksek lisans çalışmalarını Ege Üniversitesi Çevre Psikolojisi alanında yaptı. Çevre psikolojisi, kültürlerarası psikoloji ve politik psikoloji alanlarında çalışmaları, ulusal ve uluslararası düzeyde yayınlanmış çok sayıda kitap ve makaleleri bulunmaktadır. Şiddet ve işkencenin meşrulaştırılmasının sosyal psikolojik arka planını anlamaya yönelik İzmir ve Diyarbakır’da yapılmış alan araştırmalarına dayanan çalışmalarını yayınladı. Son dönemde, muhafazakârlığın sosyal psikolojik dinamikleri üzerine özellikle Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne giriş sürecini temel alan çalışmalar sürdürmektedir. Ege Üniversitesi Psikoloji Bölümü Sosyal Psikoloji Anabilim dalında öğretim üyeliğini sürdürmektedir.

Bu makale, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyoloji ve Eğitim Çalışmaları Birimi’nin, Global Dialogue, Açık Toplum Vakfı ve İstanbul Bilgi Üniversitesi desteğiyle yürüttüğü ‘Önyargılar, Kalıpyargılar ve Ayrımcılık: Sosyolojik ve Eğitimsel Perspektifler’ Projesi kapsamında geliştirilmiştir.

Bu makale içeriğinin sorumluluğu tamamen yazara ait olup, Global Dialogue, Açık Toplum Vakfı ve İstanbul Bilgi Üniversitesi’nin görüşleri şeklinde yansıtılamaz.
